

بنیان اصول فقه و تاریخچه مختصر آن

- ۴ -

مبحث الفاظ و خطابات

همانطور که اشارت رفت مبحث الفاظ در باب فهم احکام بایستی مورد توجه واقع میشد و علماء اسلام ناچار بودند جهت فهم و درک معانی خطابات شارع دین که شاه‌الامر، نهی و جز آن میشود بحث و بررسی کنند و مترادفات و مشترکات قرآن و اخبار و روایات را مورد توجه قرار دهند و بویژه آنکه مردم غیر عرب که بر موز و اسرار زبان عرب وارد نبودند ناچار بودند تا آنجا که میتوانستند در کلمات و عبارات و بالاخره خطابات صاحب شریعت غور کنند و از لحاظ مختلف بررسی کنند.

در هر حال بدنبال بحث در مترادفات و مشترکات و متضادات و حقایق و مجازات و کنایات و استعارات بحث در خطابات شرعی بمعنی اخص بعین آمده که آیا خطابات شرعی و اوامر و نواهی در موارد مختلف از نظر مفاد چگونه و چه وضعی دارد و آیا خطاباتی که در موارد خاصی صادر شده است جنبه عمومی دارد یا نه. و بدنبال آن بحث در واجبات و وقت اداء آنها شده است و چگونگی تکلیف و مکلف به مانند واجب موسع، مضیق، عینی، کفائی، تعیینی، تخییری و غیره مورد توجه واقع شده است (رجوع شود به تخریج الفروع علی الاصول ص ۱۳-۱۲۳)

در رساله امام شافعی آمده است که آنچه خداوند بر مردم واجب کرده است بر چند قسم است : آنچه در قرآن بطور وضوح و صریح بیان شده است و نیازی باخبار و توسل باحدیث نیست ، آنچه در قرآن بیان شده است و لکن بیان کامل آنرا به حضرت رسول واگذارده است ، و آنچه اصولاً در قرآن

بیان نشده است که به سنت و اگذار شده است. و بدنیال آن در باب اصول تکلیف، مکلف و مکلف به و شرایط تکلیف بحث شده است و احکام اولی و ثانوی بوجود آمده است (رجوع شود به الفروق . شهاب الدین احمد بن ادریس ص ۱۱۱-۱۹۶ و عدة الاصول شیخ طوسی تهران - ۱۳۱۷)

استصحاب

استصحاب بمعنی اصطلاحی خود که در کتب اصول مورد بحث قرار گرفته است اجرای حالت سابقه است و البته این يك امری طبیعی است باین معنی که همواره انسانها و حتی حیوانات مبنای کار خود را به انجام حالات سابقه میگذارند مگر آنکه خلاف آن ثابت شود، در هر حال علماء فقه و اصول حجیت استصحاب را امری طبیعی میدانند و بسیاری از موارد شك و شبهه در احکام متعلق به موضوعات را از این راه حل میکنند و البته شرایط و ضوابطی معین کرده اند و موضوع را از جهات مختلف مورد بحث و بررسی قرار داده اند. حالت سابقه اگر وجود حکمی باشد همان حکم در لاحق مشکوک اجرا میشود و اگر عدم حکمی باشد نیز همان حالت و حکم اجرا میشود ، شك در احکام باشد یا در موضوعات .

در کتبی که در قرنهای اولیه اسلام نوشته شده است این مسأله مورد توجه فقهاء بوده است رجوع شود به کتابهای تخریج الفروع ص ۱۳ و الرسالة امام شافعی ص ۱۵ تا ۱۵۲ و ملخص ابطال القیاس و عدة الاصول شیخ طوسی ص ۲۹۰ و سنن ابن داود سلیمان بن اشعث اسحق سجستانی متوفی ۲۷۵- مصر ۱۳۷۱ هـ ق و تیسیر الوصول الی جامع الاصول من حدیث الرسول تألیف عبدالرحمن بن علی متوفی ۹۴۴ مصر ۱۳۵۲

حسن و قبح ذاتی افعال

یکی از مسائل مورد بحث و توجه اصولیان که مأخوذ از مباحث کلامی است و از اصول مسلم معتزلیان است بحث در حسن و قبح عقلی است بر این اساس که آیا امور و وقایع فی نفس الامر و یا قطع نظر از خطابات شرع و اوامر و نواهی او دارای مصالح و مفاسد است یا آنچه را که شرع حرام کرده است دارای مضرت است و آنچه را واجب کرده است دارای مصلحت و بعبارت دیگر حرمت شارع و وجوب او آنرا دارای مصلحت و مفسدت کرده است و اگر نه هیچ امری فی حد ذاته دارای مفسدت و مصلحتی نیست پس مصلحت و مفسدت تابع شرع است نه عقل .

این مسأله یکی از امهات مباحث اصول و کلام است که احکامی بسیار بر آن مترتب است و ما در این باب در مقالاتی جداگانه که در حکمت اسلامی نوشته ایم سخن خواهیم گفت و بهر حال در صورتیکه اشیاء فی ذاته دارای مصلحت و مفسدت باشند حاکم بر آن عقل است و عقل یکی از ادله احکام شرعی خواهد بود چنانکه معتزله پیرو این اصل شده اند و اساس کار آنها بر این امر است برخلاف اشعریه که گویند عقل را در احکام شرعی راهی نیست ،

تدوین علم اصول

بطوریکه اشارت رفت مسائل اصولی ابتداء بطور پراکنده مورد بحث فقهاء اسلام واقع میشد و پس از مدتی در اول کتب فقهی اصول کلی و قواعدی بطور خلاصه بیان میشد ، با پیدا شدن مذاهب کلامی و گسترش آنها وجر و بحث های بسیار در مسائل اعتقادی يك سلسله مسائل مربوط باحکام و تکالیف عبادی مورد بحث قرار گرفت و قسمتی از مباحث مربوط به عام و خاص و محکم و متشابه و امر و نهی و بالآخره معاملات و حدود و دیات و مجملات و مبینات در مباحث تفسیر قرآن مطرح گردید و بویژه در آیاتی که مربوط باحکام است و سرانجام کتب اصولی و قواعد کلی فقه مدون شد و ما اکنون عده از این کتب معروف را تا حدودی با رعایت ترتیب تاریخی بر می شماریم و بعضی از کتب فقهی را که در ضمن آنها قواعد کلی مورد بحث قرار گرفته است و بعضی از کتب اخبار و روایاتی که ویژه احکام فقهی است ذکر میکنیم:

۱- المدونة الكبرى - امام مالك بن انس - مصر ۱۳۲۳

۲- تخریج الفروع علی الاصول ۳ - الرساله امام محمد بن ادریس شافعی . ۴- الفروق شهاب الدین . البته این کتاب بسیار مهم است و در آن مسائلی مانند شرط ، مانع ، توالی شروط ، اسباب ، امر ، نهی ، قاعده عسر و حرج قاعده غرر ، خطایات احکام تکلیفی و وضعی ، مطلق و مقید اذن عام ، اذن خاص واجب عینی و کفائی ، کفارات ، مفهوم شرط و لقب ، مفهوم موافق و مخالف

مورد بحث قرار گرفته است .

۵- ملخص ابطال الرأى . در این کتاب آمده است که مسأله رأی در عصر صحابه پدید آمد و قیاس در قرن دوم و استحسان در قرن سوم و تقلید در قرن چهارم.

۶- المستصفى - ابو حامد غزالی شامل یکدوره اصول است . غزالی در این کتاب اصطلاحاتی ویژه به کار برده است و مثلاً اجتهاد را استثمار نامیده است و مجتهد را مستثمر و کتاب و سنت و اجماع را ثمر و حکم حاصله را مستثمر بفتح نامیده است (ص ۴) .

۷- مبسوط - شمس الدین سرخسی شامل روایات قههی است به نقل از ابوحنیفه . مصر ۱۲۲۴

۸- الاحکام لاصول الاحکام ابن حزم اندلسی (متوفی ۴۵۶) در این کتاب مسأله احتیاط و قول و فعل و سیرت حضرت رسول مورد بحث واقع شده است .

۹ - ذخیره . سید مرتضی (متوفی ۴۳۶)

۱۰- صحیحه سلم . مسلم بن حجاج بن مسلم القشیری نیشابوری متوفی

۲۶۱ هـ ق

۱۱ - سنن نسائی . احمد بن شعیب نسائی متوفی ۲۰۳

۱۲ - مسند یعقوب بن اسحاق اسفراینی متوفی ۳۱۶ - حیدرآباد ۱۳۶۳

۱۳- کتاب الاعتبار فی بیان الناسخ والمنسوخ - محمد بن موسی بن

عثمان بن حازم همدانی متوفی ۵۸۴ حیدرآباد ۱۳۵۹

۱۴- عدة الاصول . محمد بن الحسن بن علی الطوسی متولد ۳۸۵ متوفی

۴۶۰ - تهران ۱۳۱۶

در این کتاب که در حقیقت از امامت کتب شیعه محسوب میشود مسائل اساسی اصول و قواعد فقه مورد بحث قرار گرفته است از جمله :

بحث در ماهیت اصول فقه و تقسیمات آن (ص ۲-۳) ، بحث در علم

و تقسیم علوم به ضروری و غیر ضروری (ص ۴-۱۱)

بحث در خطابات شرعی (ص ۱۵-۱۷) ، بحث در کیفیت حصول علم از طریق اخبار و تقسیم خبر (ص ۲۷-۶۱) ، بحث در امر ونهی ، عموم و خصوص بطور مفصل تر از علامه حلی .

بحث در تأخیر بیان از وقت حاجت (ص ۱۶۹) ، بحث در نسخ قرآن بآیات قرآنی و سنت به سنت و بالعکس ص ۲۰۶ تا ۲۲۰) ، بحث در اجماع و اینکه اصولاً اجماع دلیل هست یا نه (ص ۲۴۲)

مسأله قیاس در این کتاب از جهات مختلف مورد بحث واقع شده است . بحث جالبتر این کتاب این است که آیا نبی مجتهد بوده است یا نه

ص ۲۹۴ .

مسأله استصحاب بطور اختصار مورد بحث واقع شده است .

این کتاب شامل دو جزء است جزء دوم آن تقریباً بحث در ادله عقلیه است که بطور خلاصه شامل بحث در بیان ، اجمال ، خطاب ، تکلیف ، مکلف ، نسخ ، بقاء است .

۱۵- تهذیب الوصول الی علم الاصول - علامه حلی تهران ۱۳۰۸

این کتاب شامل چند مقصد است ، مقصد اول در مقدمات است که ضمن چند فصل مباحث مهم را بررسی کرده است نخست فقه را و سپس اصول را مورد تعریف قرار داده است .

در فصل دوم خطابات شرعی را مورد بررسی قرار داده است ، حسن و قبح عقلی را با اختلاف آراء معتزله و اشعریه مورد بحث قرار داده است (ص

۴-۸)

بحث در اینکه افعال گاهی عزیمت است و گاهی رخصت .

مقصد دوم بحث در لغات و وضع است (ص ۶-۷) و بطور کلی در این مبحث مشتق و اشتقاق و حقایق شرعیه و عرفیه و جز آنها را بررسی کرده است . قسمت مهمی از مسائل ادبی را مانند حقیقت و مجاز بررسی کرده است .

در این کتاب تعارض احوال بطور دقیق بررسی شده است و واجبات عینی و کفائی ، تکلیف مالا یطاق قبح عقاب بلا بیان ، تعارض ادله ، اجتهاد

وتقلید و مسائل بسیاری دیگر مورد بحث واقع شده است.

۱۶ - نهاية الوصول - جمال‌الدین بن عمر معروف بابن حاجب متوفی ۶۴۶ نیز یکی از کتب مهم اصولی است که در عین اختصار بسیاری از مسائل اصول را مورد بحث قرار داده است .

۱۷ - الموافقات در جلد سوم این کتاب آمده است که ادله شرعیه منافی با عقل نیست و بنابر این اساس معتزله را در این مورد پذیرفته است .

۱۸ - حاشیه سعدالدین تفتازانی (متوفی ۷۹۱) بر شرح قاضی عضد الدین (متوفی ۷۵۶) .

در این کتاب مسائل بسیاری مورد بررسی قرار گرفته است از جمله : نص ، ظاهر ، مؤل ، مجمل ، مبین ، تعارض ، تعادل و تراجم ، روش کار او در این کتاب روش استدلال منطقی است .

۱۹ - قواعد شهید در این کتاب قواعد کلی فقهی بررسی شده است مانند وسائل پنجگانه ، اسباب ، تداخل اسباب ، شروط ، موانع ، احکام تعلیقی و تخییری ، علیت وقت .

حق الناس و حق الله ، حدود ، تعزیرات ، قاعده قرعه و بیان آنکه «القرعة لكل امر مشكل» وقواعد بسیاری دیگر .

۲۰ - اثبات الهداة . محمد بن الحسن بن علی بن محمد بن حسین حر العاملی طوسی متوفی ۱۰۳۳ و کتب بسیاری دیگر .

یکی دیگر از کتب مهم و نسخه قدیمی که در باب اصول فقه نوشته شده است کتاب معالم الاصول است تألیف حسن بن شیخ زین‌الدین شهید ثانی ملقب به جمال‌الدین .

از این کتاب چنین برمیآید که اصول فقه را قداماً در مقدمه کتب فقهی می نوشتند :

این کتاب شامل بسیاری از مسائل اصول فقه است و البته بطور اختصار و شاید از لحاظ استنباط احکام شرعی همین مقدار کافی باشد .

سیر اجمالی

خلاصه کلام آنکه اصول فقه اسلامی ابتداء در اثر طرح مسائل فقهی ورود شبهات و ایرادات در باب تأویل و تعبیر قرآن و آیات متشابه و نصوص و ظواهر اخبار و بحث در نسخ آیات قرآنی و اخبار نبوی پدید آمد و متدرجاً با ورود مباحث و مسائل کلامی و بحث در تکلیف و خطابات شرعی و عمومات احکام و احکام واقعی و ظاهری و اولی و ثانوی و مسأله حجیت اخبار و عمل باجماع و قیاس تکمیل شد و بصورت کتب مدون درآمده .

در این راه مفسران قرآن و راویان احادیث و متکلمان نیز کمک کرده اند و بنای کار را جملگی استوار کردند .

و چنانکه اشارت رفت مسأله اجتهاد و تقلید از قرن چهارم هجری پدید آمده و پس از گرم شدن بحث های اصولی رنگی دیگر به خود گرفته است و مسأله فتوی و علم قاضی در محاکم شرع مورد توجه واقع شد .

مسأله باید چنین باشد که سیر اصول فقه در میان اهل سنت و جماعت تا پایان عصر ائمه اربعه و شاگردان آنها متوقف شده باشد زیرا مسأله اجتهاد و تقلید از نظر پیروان آنها به شافعی و حنفی و مالکی و حنبلی پایان می - پذیرد لکن بطوریکه میدانیم عملاً این کار نشد و بسیاری از علمای اهل سنت مانند ابن حنبل و غزالی و جز آنها در باب مسائل اصول تحقیقاتی کرده اند .

در میان شیعه اثناعشریه بازار بحث در اصول و قواعد فقهی کاملاً داغ تر و رایج تر شد و در حوزه های دینی به بحث های اصولی توجه شد تا آنجا که اصل که فروع فقهی باشد تحت الشعاع اصول که حقاً فرع است قرار گرفت و علم اصول سریع تر بجلو رفت و کتب بسیاری در این مورد نوشته شد .

یکی از کتب مهم اصول، کتاب فرائد شیخ انصاری است که شامل ادله

عقلیه است و قسمت مهمی از مسائل مبتلا به راحل کرده است از جمله:

قطع و تقسیم آن به موضوعی و طریقی، حجیت قطع و بحث در قطع قطاع و کثیرالقطع، ظن و حجیت آن و مسائل منفرع بر آن، اصل برائت، اشتغال استصحاب تخییر، بحث در تعادل و تراجیح، بحث در تجری و بیان «انما الاعمال بالنیات» و «نیه المؤمن خیر من عمله» بحث در استقلال عقل به قبح تجری، حسن و قبح عقلی و بیان «انما یحشر والناس علی نیاتهم» و «ان الراضی به فعل قوم کالداخل فیه معهم و علی الداخل اثمان، اثم الرضا و اثم الدخول» و روایت «من رضی بفعل قوم فهو منهم» و بحث در کشف و نقل، کشف و ناقل در معاملات مانند بیوع و اجارات و بحث در اینکه اعتباری به شك کثیر الشک نیست، بحث در معلوم بالاجمال و تفصیل و بحث در اینکه آیا علم اجمالی منجز با تکالیف هست یا نه، بحث در انواع ظن و حجیت آن، بحث در حرمت واقعی و ظاهری و احکام اولی و ثانوی، و بحث در اینکه «ظنیة الطریق لاینافی قطعیة الحكم» بحث در امارات و خبر واحد، بحث در وجوب عمل باخبار و احادیث آحاد بعد از قبول انسداد باب علم بر اصل حکومت عقل و بیان مقدمات آن، بحث در وجوب عمل به محکومات کتاب و ترک متشابهاً آن، بحث در انسداد باب علم، بحث در اجماع محصل و منقول، بحث در شهرت و قنوی، بحث در وجوب تحصیل علم باحکام، بحث در تعارض اخبار و سایر ادله شرعی، بحث در بیان بطلان وجوب تحصیل امثال از راه هائی مانند احتیاط و رجوع باصل در تمام مسائل، بحث در احراز واقع و حدود آن، بحث در تکلیف مالایطاق، بحث در اینکه مقدمات انسداد اگر کامل باشد کاشف از وجوب عمل به ظن است یا عقل حاکم است، بحث در شک و بحث در اینکه ظنون کاشف از واقعند، بحث در شک در تکلیف، مکلف به و مکلف، بحث در حدیث رفع، بحث در اصل برائت فیما یم به البلوی، حکم ظاهری و واقعی، شبهه حکمی و موضوعی بحث در دوران حکم بین وجوب و حرمت و وجوب و غیر حرمت، حرمت و غیر وجوب، تعارض نصیین، عدم، اصل اشتغال... و مباحثی دیگر. پایان